

Bíró Ferenc

Egy régió településnevei a 18. század elején

(Bél Mátyásnak Heves megyéről készült ismertetése alapján)

1. Közismert tudományos vélemény, hogy az elmúlt századokban megfogalmazott s a magyarság egészével, egyes csoportjaival, történéseivel, területi elhelyezkedésével stb. kapcsolatos (magyar és idegen nyelvű) írások többsége nem csupán egyetlen tudománynak szolgál fontos forrásként, hanem tudomány-szakok sora számára. Így tehát ugyanabban az írásos dokumentumban fontos ismereteket találnak például a településtörténet, az egyháztörténet, a kereskedelem- és birtoklástörténet, a történeti és településföldrajz, a történeti demográfia, a néprajz, a nyelvészet, a névtan stb. kutatói.

Különösen igaz ez a megállapítás a dolgozat céljára kiválasztott, a 18. század első harmadának vége táján elkészült, de kéziratban maradt megyeleírásra. Bél Mátyás a törökök kiűzése utáni, megváltozott Magyarország leírására, sokoldalú bemutatására vállalkozott megyénként. Művének címe *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti és földrajzi ismertetése). A hat kötetre tervezett munkából Bél Mátyás életében négy jelent meg Bécsben 1735–42. között. A megyék többségének az anyaga kéziratban maradt fenn, így az e dolgozat alcímében szereplő Heves megyéé is.

A 18. század elején tényleges közigazgatási és bíraskodási-törvényhatósági egységnek Heves és Külső-Szolnok vármegye egésze számított, ezért Bél Mátyás is egységként kezelte e régiót, s együtt mutatja be őket, „comitatus Hevesiensis” megnevezéssel. A latin nyelvű kézirat több (részben eltérő) változatban maradt fenn. Ezek kritikai összevetése alapján jelent meg Bán Péter szerkesztésében a Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8. köteteként Bél Mátyás: Heves megye ismertetése, 1730–1735, illetőleg Matthias Bel: *Notitia Comitatus Hevesiensis, 1730–1735* címmel Egerben, 2001-ben. A forrásközlés alapelvei szerint a szerkesztő és munkatársai az említett két vármegye betűhív latin nyelvű leírását a magyar nyelvű fordítással kiegészítve egyetlen kötetben adták ki, mégpedig az eredeti latin nyelvű szövegrészeket a páros, ezek lefordított magyar nyelvű változatait pedig a páratlan oldalakon közölve. (Az utóbbiból adódóan a későbbiekben a példák idézésekor a latin eredetiből származó adatok mellett csak a páros oldalak szerepelnek az elemzésemben.) A kiadványhoz Bán Péter és B. Papp Györgyi írt bevezető tanulmányokat (7–27).

Bél Mátyás a kiválasztott két vármegye mellett gyakran utal leírásában a szomszédos (kunsági és jászági) területekre és más (Borsod, Nógrád, Pest) vármegyék közel fekvő településeire. Ezt kihasználva, e közeli (nem Heves és Külső-Szolnok vármegyei) helységek neveit is bevontam a vizsgálataim körébe.

Az 1730–35 között elkészített megyeleírás a fent említett tudománysszakok közül a névtan számára is többféle tanulsággal szolgál. Számba veszi az adott időszakban létező lakott helyeket nevükkel együtt, ezáltal megismerteti az akkor használt helységnevekkel, mennyiségi mutatóikkal; e nevek mindegyikét lokalizálja, vagyis igyekszik minél pontosabban megadni a denotatív jelentésüket; esetenként utal a névadás motívumaira, az idegen nyelvi megfelelőkre; közli az egyes nevek hangalakját, jelölésével rávilágít a korabeli helyesírásukra stb. Dolgozatomban azonban mindezek vizsgálatát nem tekintem kiemelt feladatomnak.

2. A kötet bevezető tanulmányaiban olvasható (15–22) Bél Mátyás-féle adatgyűjtési módszer bemutatása irányította rá a figyelmemet egy másik szempontra. A megyeleírások összeállítója az adatgyűjtés különböző formáit alkalmazta az írásban fellelhető történeti források felhasználásától a kortársak (tudós barátai, tanítványai és a megyét igen jól ismerő helyi lakosok) szóbeli tájékoztatásainak és saját megfigyeléseinek a feljegyzéséig. A térséget jól ismerő személyek és a helyi lakosok adatközlései valószínűsítik, hogy a kéziratba a mindennapi kommunikációban általánosan használt és többnyire a helyi dialektust tükröző településnevek kerültek be. Ennek feltételezésével választottam dolgozatomban fő céljaként a korszak településnév-használatának a vizsgálatát, annak kiderítését, hogy Bél Mátyás korában az akkor létező lakott helyeknek mely névváltozata volt az általános használatú, miféle szerkezeti típusok fordultak elő közöttük, illetőleg létezett-e, s ha igen, mely települések esetében lehetett jellemző a szinonímia (többnevűség) és a homonímia; miféle nyelvjárási vonásokat őriznek a számba vett településnevek.

A 18. század első fele településnév-használatának a tanulmányozása azért is fontos feladat, mivel épp ez az időszak az, amely a hivatalos helységnevadás s azon belül az ún. rendszertelen névadás első korszaka kezdetének tekinthető (vö. Mező 1982, 49, 50–74). Más szóval valószínűleg közel járunk az igazsághoz, amikor úgy véljük, Bél Mátyás feltehetőleg még döntő mértékben az ún. népi (közösségi) településneveket gyűjtötte össze: azokat, amelyeknek többsége a természetes névadás terméke, elvértve pedig olyan korai mesterséges névadásé, amelyeket az adott beszélőközösség befogadott, esetleg újraalkotott. E neveket a helyi lakosok és a településeket ismerő, térben egymáshoz közel lakó emberek az egymás közötti szóbeli érintkezésben, a mindennapi (ún. informális) beszédhelyzetekben használták (vö. Mező 1982, 42). Mivel ők csak a rendszeres használatú névalakokat ismerték, ezért ebben a formában említették a formálisabb beszédhelyzetekben is, így az adatgyűjtő Bél Mátyás és munkatársai előtt is. Ebből következően feltételezhetjük, hogy választott (késő újmagyar kori) forrásunk híven tükrözi a hivatalos névhasználat előtti állapotokat, így hű képet nyerhetünk a térség akkori településnév-használatáról.

Viszonyítási formaként az egyes lakott helyeknek a későbbi századokból, illetőleg korunkból ismert településnevei szolgálnak. A nevek minősítésében alkalmazott fogalmak és műszavaik Hoffmann István (1993) kategóriáit követik.

A névegyedek forrásbeli előfordulásait a mai hivatalos forma mellett (többnyire zárójelben) betűhíven közlöm, az oldalszám jelzésével. A helynevek alanyesetű, magyaros használatot követő említése mellett esetenként idézem a (szövegben egyéb mondatrészként szereplő) latin toldalékos alakokat is a névhasználati mód igazolására vagy cáfolására.

3. A használt főbb névszerkezeti településtípusok. Egy-egy időszakban a névhasználat egyes szintjein különösen jellemzők lehetnek a főbb névszerkezeti típusok arányai. Épp ezért a következőkben a dolgozat áttekinti a térség 191 településének a neveit, pontosabban a legalább morfémányi eltérést mutató névváltozatait (így együttesen 197-et) az alkotó névrészek száma alapján, hogy e vizsgálattal kiderüljön, a 19–20. századi hivatalos helységnevekhez képest az egy- vagy a kétrészes helységnevek voltak-e elterjedtebbek, és létezett-e az az utóbbi századokban olyan gyakori kettősség: a népi használatban a rövidebb egyrészes, a hivatalosban pedig a hosszabb kétrészesek alkalmazása.

3.1. A Heves megyére napjainkig a hivatalos nyelvhasználatban (is) olyan jellemző egyrészes településnevek a Bél Mátyás-féle régióleírásban is – két mai Szolnok megyei (*Karcagújszállás, Kolbászszerék*) kivétellel – minden esetben ugyanilyen szerkezeti formában jelennek meg, összetett vagy képzett párjuk nincs. A csoport tagjainak a száma 85 (43,14%). Névegyedei pedig: *Adács* (*Adács* 216), *Akolhát* (*Akolhata*,180), *Alattyán* (*Alatyán* 42, *Alattyán* 174, *Alatyanum* 42), *Apc* (*Apác* 42, *Apcz* 214, *Aptzum* 42), *Átány* (*Atany*188), *Atkár* (*Atkár* 46, 216), *Báb* (*Báb* 44), *Bánhalma* ~ *Bánhalom* (*Bankhalom* 38, *Panhalma* 184), *Bátor* (*Bator* 52, *Bátor* 228), *Bekölce* (*Bekölce* 28, *Beköcze* 50, 224), *Boconád* (*Boczonád* 192), *Bodony* (*Bodony* 226), *Csány* (*Csán* 52, *Csány* 216), *Csépa* (*Csépa* 40, *Csepae* 40, *Csepa* 178), *Cegléd* (*Czégled* 124), *Demjén* (*Damjénd* 194, *Demjénd* 52), *Detk* (*Detk* 48, 194, *Detkum* 48), *Domoszló* (*Domoszló* 194), *Dormánd* (*Dormand* 52,188, *Dormandum* 52), *Ecséd* (*Ecséd* 214), *Eger* (*Egerhez* 198, *Agrius* 50, *Agriam* 28, *Agriensem* 50, *Agriae* 28, 78), *Ellész* (*Ellész* 40, 184), *Erk* (*Erk* 192), *Fancsal* (*Fancsal* 214; ma: *Rózsaszentmárton*), *Fegyvernek* (*Fegyvernek* 36,184), *Fedémes* (*Fidémes* 224), *Gyüger* (*Gyikér* 40), *Gyöngyös* (*Gyöngyös* 32, 48, 212, 218; *Gemmeum* 208, *Gyöngyessum* 32, 218, *Gyöngyösium* 46, *Gyöngyesiensia* 62), *Hasznos* (*Hasznos* 30, 214), *Hatvan* (*Hatvan* 28, 198, 212; *Hatvania* 198, *Hatvaniensem* 28, *Hatvanium* 42, 198, *Hatvaninum* 198, *Hatvaninum* 32), *Heves* (*Heves* 28, 190), *Hort* (*Hort* 216), *Istenmezeje* (*Istenmezeje* 44, 224, *Isten mezei* 220), *Jánoshida* (*Janoshidja* 42, *Jánoshidjam* 42, *Janoshidiensem* 44), *Kakat* (*Kakat* 184, *Kákat* 184), *Kál* (*Kály* 44, 192, *Kaly* 44, 52), *Kápolna* (*Kapolna* 44, 192, *Kápolnam* 44), *Karácsond* (*Karácsond* 192), *Kenderes* (*Kenderes* 180, 184), *Kerecsend* (*Kerecsend* 52,194), *Kocs* (*Kocs* 52, 194), *Kompolt* (*Komput* 44, 192), *Ludas* (*Ludas* 48, 194), *Maconka* (*Maczanka* 40, *Maczonka* 226), *Maklár* (*Maklar* 52, *Maklár* 96, 188), *Martfű* (*Márfő* 184), *Markaz* (*Markasz* 194), *Nagyrev* (*Nagyrev* 38, 178, *Nagyrevium* 38), *Ördögberke* (*Ördög berke* 224), *Parád* (*Parad* 44, 52, *Parás* 44, *Paradiensis* 52, *Parád*

226), *Pásztó* (*Pasztó* 42, *Pastonem* 42, *Pásztó* 212), *Pély* (*Pély* 174), *Pétervására* (*Péter Vására* 44, *Pétervására* 226, *Pétervásárum* 44, *Péter Vasara* 44, *Petervasáriensi* 220), *Poroszló* (*Poroszló* 28, 52, 172, *Poroszló* 36, *Poroszlóense* 28, *Poroslonem* 36), *Pázmánd* (*Posznod* 194), *Recsk* (*Recsk* 44, 226, *Recskensis* 52), *Sarud* (*Sarud* 36, 174), *Sirok* (*Sirok* 30, 44, 222, 228, *Sirokum* 32, *Sirokiensis* 220), *Szajol* (*Szajol* 180, *Szajos* 38), *Szakállas* (*Szakalos* 36, *Szakálos* 184), *Szarvaskő* (*Szarvas Kő* 222, *Szarvaskőensi* 224, *Szarvaskő* 224), *Szelevény* (*Szelevény* 40, 184), *Szentdomonkos* (*Szent Domonkos* 224, *Sancti Dominici* 44), *Szentistván* (*Szent Istvány* 36, *Szent Istvan* 184, *Sancti Stephani* 36, *Sancti Stephani* 40), *Szentpéter* (*Szent Péter* 50, 194), *Szenttamás* (*Szent Tamás*, *Sanctus Thomas* 184), *Szentiván* (*Szent-Iván* 36, *Szent-Ivány* 38, *Szent Iván* 174), *Szolnok* (*Szolnok* 42, 184, *Szolnokum* 72), *Szúcs* (*Szucs* 52, 224), *Szuha* (*Szuha* 40, 42, 226), *Szücsi* (*Szücsi* 214), *Tar* (*Tar* 40, 214, *Tarrum* 42), *Tatári* (*Tatári* 40, *Tatari* 40), *Terpes* (*Terpes* 228), *Tószeg* (*Tószegh* 38), *Tihamér* (*Tyhamér* 50, 194, *Tyhamir* 122), *Váraszó* (*Varaszó* 226, *Varástó* 44), *Varsány* (*Varsány* 184, *Varsan* 38; ma: *Rákóczi falva*), *Vécs* (*Vecs* 194), *Verpelét* (*Verpeléd* 192, *Verpeled* 44), *Vezseny* (*Veseny* 38, 176, *Vesen* 176), *Visonta* (*Visenta* 48, *Visonta* 48), *Visznek* (*Visznek* 44, 46, 192), *Zaránk* (*Zaránk* 50).

Amint a listából látható, a csoport tagjaira sem a többnevűség, sem a homonímia nem jellemző, vagyis a Bél Mátyás-féle adatgyűjtés és adatközlés nem nyújt példákat sem a legalább egymorfémányi különbséget mutató névváltozatokra (a *Bánhalma* ~ *Bánhalom* kettős használat kivételével), sem az azonos alakú településnevek ismétlődésére.

3.2. A névállomány másik jellegzetes csoportját azok a településnevek alkotják, amelyek a későbbi századokban hivatalosan kétrészesek lettek, a megyeleírásban azonban vagy csak egyrészesként szerepelnek, vagy pedig egy- és kétrészes változatukkal egyaránt. Összes számuk alig marad el az előző csoportétól (79; 40,1%). Közülük csak egyrészesként jelentkeznek 73 (esetükben a > után megadom a későbbi időszakban ezeket felváltó kétrészes alakokat is): *Abád* (*Abád* 36, 182, *Abad* 184 > *Tiszaabád*), *Abony* (*Abony* 52, *Abany* 188, 194 > *Füzesabony*), *Aranyos* (*Aranyos* 228 > *Hevesaranyos*), *Bakta* (*Baktha* 194, *Baktam* 52, *Bakta* 228 > *Egerbakta*), *Balla*¹ (*Balla* 226 > *Mátraballa*), *Balla*² (*Balla* 36 > *Ballapuszta*), *Bátony* (*Batony* 40, 42, 226 > *Nagybátony*), *Besenyő* (*Besenő* 188 > *Besenyőtelek*), *Bocs* (*Bocs* 52, 224 > *Egerbocs*), *Bod* (*Bod* 192 > *Tarnabod*), *Bura* (*Bura* 184, *Bara* 36 > *Tiszabura*), *Csász* (*Csász* 190 > *Pusztacsász*), *Csege* (*Csege* 52 > *Tiszacsege*), *Csehi* (*Csehi* 224 > *Egercsehi*), *Debrő* (*Debrő* 44, 192 > *Feldebrő*), *Derecske* (*Derecske* 226 > *Mátraderecske*), *Derzs* (*Ders* 36, 182 > *Tiszaderzs*), *Dózsa* (*Dosa* 44, *Dosae* 190 > *Jászdózsa*), *Farmos* (*Farmos* 50, 52, 188 > *Egerfarmos*), *Fényszaru* (*Fejszaru* 42, *Fényszaru* 42, *Feisgarn* 42 > *Jászfényszaru*), *Földvár* (*Földvar* 72, *Földvár* 176, 184 > *Tisza-földvár*), *Füred* (*Föred* 36, *Füred* 182 > *Tiszafüred*), *Füged* (*Füged* 192 > *Nagyfüged*), *Gyalu* (*Gyalu* 40, 178 > *Kungyalu*), *Gyenda* (*Gyenta* 184 > *Tisza-*

gyenda), *Halász* (*Halasz* 46, *Halasum* 46, *Halász* 216 > *Gyöngyöshalász*), *Halmaj* (*Halmaj* 48, *Halmai* 194 > *Gyöngyöshalmaj*), *Inoka* (*Inoka* 38, 178, *Inokam* 38 > *Tiszainoka*), *Ivánka* (*Ivánka* 174, *Ivanka* 186 > *Borsodivánka*, *Jákóhalom* (*Jakóhalom* 44 > *Jászejákóhalma*), *Körü* (*Körö* 174, *Köriensi* 36 > *Nagykörü*), *Kövesd* (*Kövesd* 226, *Kövesdum* 44 > *Erdőkövesd*), *Kürt* (*Kürth* 38, 178, *Kürthum* 38 > *Tizsakürt*), *Lelesz* (*Lelesz* 44, 224 > *Tarnalelesz*), *Lövő* (*Lövő* 52 > *Egerlövő*), *Méra* (*Mera* 192 > *Tarnaméra*), *Mindszent* (*Mindszent* 40, 42, *Mintszent* 226 > *Mátramindszent*), *Oroszi* (*Oroszi* 46, 218 > *Gyöngyösoroszi*), *Örs*¹ (*Örs* 182 > *Tiszaörs*), *Örs*² (*Örs* 44, *Oers* 190 > *Tarnaörs*), *Réde* (*Réde* 216 > *Nagyréde*), *Rékas* (*Rékas* 42 > *Zagyvarékas*), *Roff* (*Roff* 36, 180, *Roffiensi* 184 > *Tiszaroff*), *Sár* ~ *Sári* (*Sáár* 34, *Sari* 210, *Sáriensibus* 34, *Sár* 48, 218, *Sári* 48 > *Abasár*), *Ság* (*Ságh* 38 > *Ságpusztá*), *Sas* (*Sas* 38, *Sassum* 38, *Sass* 178 > *Tizsasas*), *Solymos* (*Solmos* 44, 208, 218, *Solmoso* 210, *Solmosiensi* 218 > *Gyöngyössolymos*), *Szikszó* (*Sixo* 52, *Szikszó* 194 > *Pusztaszikszó*), *Szanda* (*Szanda* 184 > *Szandaszőlős*), *Szalók*¹ (*Szalok* 124 > *Tekeszalók*), *Szalók*² (*Szalok* 52, *Szalnokiense* 124 > *Egerszalók*), *Szék* (*Szék* 228 > *Bükkszék*), *Szenterzsébet* (*Szent Erzsébet* 224, *Sancta Elisabetha* 44 > *Bükkszenterzsébet*), *Szentgyörgy* (*Szent György* 42, 174, *Szent Györgyensem* 42, 44, *Szent Györgyinum* 44 > *Jászalsószentgyörgy*), *Szentimre* (*Szent Imre* 182 > *Tizsaszentimre*), *Szentjakab* (*Szent Jakab* 42, 214, *Sancti Jacobi* 42 > *Zagyvaszentjakab*), *Szentmária* (*Szent Mari* 194, *Sanctae Mariae* 44 > *Tarnaszentmária*), *Szőlős* (*Szőlős* 182 > *Tizsaszőlős*), *Tarján* (*Tarján* 212, 216, *Tarzon* 46, *Tarian* 212, *Tarjano* 210, 218, *Turzin* 46 > *Gyöngyöstarján*), *Tárkány*¹ (*Tarkan* 50 > *Felsőtárkány*), *Tárkány*² (*Tárkány* 52, 188 > *Mezőtárkány*), *Tas* (*Tas* 46 > *Tassipusztá*), *Taskony* (*Taskony* 36, 182, *Taskon* 184, *Tasconem* 36, *Taskonum* 38, *Tasken* 38 > *Pusztataskony*), *Tomaj* (*Tomai* 184 > *Pusztatomaj*), *Túr* (*Tur* 40, *Túr* 40, 172 > *Mezőtúr*), *Túrtó* (*Túrtó* 40, *Turtó* 40 > *Túrpásztó*), *Ug* (*Ugh* 38, 178, *Ugham* 38 > *Tiszaug*), *Ugra* (*Ugra* 48, 194, *Ugram* 48, *Ugrum* 48 > *Hevesugra*), *Ványa* (*Vanya* 180 > *Dévaványa*), *Várkony* (*Varkany* 38, *Várkony* 176 > *Tiszavárkony*), *Vezekény* (*Vezekény* 188 > *Hevesvezekény*), *Zsadány* (*Sadany* 44, 52, *Sadány* 52, 192 > *Tarnaszadány*).

A későbbi századokban ezeket az egyszerű szerkezetű formákat a hivatalos használatban felváltották az összetett nevek, az eredeti egyszerűek ezekben az újabbakban többnyire alaprészként (utótagként, mintegy csupán megnevező funkcióban) őrződtek tovább. A népi használatban többségük változatlanul, az eredeti egyszerű szerkezetével él napjainkig. Hogy a hivatalos érintkezésben mennyire szükség volt a megváltoztatásukra, azt szépen példázzák a megyei listában szereplő homonimák: a két-két *Balla*, *Örs*, *Szalók*, *Tárkány*.

A csoport hat tagját egy- és kétrészes szerkezettel egyaránt használták Bél Mátyás adatközlői. Ezek: az *Almagyar* (*Magyar* 124; *Almagyar* 122), *Gyöngyöspata* (*Pata* 46; *Gyöngyös Pata* 212), *Kistálya* (*Tályam* 96; *Kis Talyán* 52), *Tiszapüspöki* (*Püspöki* 36; *Tisza Püspöki* 180), *Tizszaszalók* (*Szallok* 36; *Tisza-*

Szalók 36, *Szaloco* 36, *Tisza-Szalók* 182), *Vámosgyörk* (*Györk* 46; *Vámos Györk* 216, *Eörkum* 46). E települések már Bél Mátyás korában is többnevűek voltak, a hivatalos használatban és a megyét kevésbé ismerő személyek előtt feltehetőleg inkább az összetett formában említették őket, a helybeliek, illetőleg a környék lakosai mindennapi kommunikációjuk során pedig inkább az egyszerűbb alakokon (amelyek egyúttal történetileg többnyire régebbiek is voltak). A megkülönböztető szerepű bővítményi részre a távolabbi környezet számára, sőt néha már megyén belül is feltétlenül korán szükség is volt, hiszen a létező azonos nevűség zavaró is lehetett a nyelvi érintkezésben. Emiatt jött létre az azonos alaprésztű településnevek sora: így a *Tiszaszalók* mellett a *Tekeszalók* és az *Egerszalók*; a *Kistálya* mellett a *Nagytálya*; a *Tiszapüspöki* mellett a *Gyöngyöspüspöki* és a *Szurdokpüspöki*; a *Vámosgyörk* mellett a *Hévízgyörk* és a *Galgagyörk*; a *Gyöngyöspata* mellett a *Vágpatta* stb.

3.3. A vizsgált településnév-állomány legkisebb, egyúttal legheterogénabb csoportját (33; 16,75%) azok a nevek alkotják, amelyeknek közös szerkezeti vonása a forrás alapján az, hogy mindegyikük kétrészes (összetett) alakban bukkan fel. Alcsoportjai a további életükben bekövetkezett változásaik, illetőleg korabeli használatuk alapján különülnek el.

Jó részük napjainkig változatlan szerkezetben, ugyanolyan bővítményi és alaprészrel él tovább: *Cibakháza* (*Czibakháza* 38, 176), *Cselőháza* (*Cselaháza* 44), *Csudabala* (*Csudaballya* 40), *Dorogháza* (*Dorogháza* 42, 226), *Erdőtelek* (*Erdőtelek* 188), *Felnémet ~ Felnémeti* (*Félnémet* 124, *Félnémeti* 50, 96, *Felnémet* 224), *Gyöngyöspüspöki* (*Gyöngyös Püspöki* 210, 218), *Jászberény* (*Jazberin* 44, *Jász Berinium* 42, *Jászberénium* 44, *Jazberinum* 198), *Kisköre* (*Kisköre* 36, *Kis-Köre* 36, *Kis Köre* 174), *Kisújszállás* (*Kis Ujszálaso* 180), *Kőtelek* (*Kőtelek* 174, *Vőtelek* 36), *Kunhegyes* (*Kunhegyes* 38, 184, *Kunhegyesum* 38, *KunHegyesso* 38), *Kunszentmárton* (*Kun Szent Márton* 40, 184, *Kun Szent Mártony* 40), *Kunszentmiklós* (*Kun Szent Miklos* 178), *Mikófalva* (*Mikofalva* 224), *Szurdokpüspöki* (*Szurdok Püspöki* 42, *Szurdok Püspököm* 42, *Szurdok-Püspöki* 214), *Tiszabő* (*Tiszabő* 36, 180), *Tiszanána* (*Tiszanana* 174, *Tiszananam* 36), *Törökszentmiklós* (*Török-Szent-Miklos* 180), *Túrkeve* (*Turkevi* 38).

Eredetibb kétrészes alakjukban fordulnak elő (amelyek később újabb bővítményi résszel váltak még testesebbé): *Apátfalva* (*Apátfalva* 50 > *Bélapátfalva*), *Árokszállás* (*Árokszálás* 52, *Árokszálásum* 46, *Árokszállasum* 46 > *Jászárokszállás*).

Egyes nevekben más bővítményi előtag szerepelt a 18. század elején, mint később: *Felsőnána* (*Felső Nana* 194, *Felső Nánam* 194 > *Kisnána*), *Hevesimonostor* (*Hevesiensis Monostor* 42, *Monostor Hevesiensem* 42 > *Pusztamonostor*). Látszólag ugyanilyen a *Mihálytelek* (*Mihálytelke* 42, 174, *Mihálytelkam* 42, *Mihálytelkensem* 44 > *Jásztelek*) is, azonban esetében többféle változás történt, hiszen *Mihálytelke* > *Mihálytelek* > *Jásmihálytelek* > *Jásztelek* fejlődéssel számolhatunk (vö. FNESz.).

Az alaptag szinonim párja fordul elő a *Mesterháza* (*Mesterháza* 40 > *Mesterszállás*) névben.

A forrás szerint az új megtelepedésre utaló, három névelemet tartalmazó alakot használták a *Tótújfalu* (*Totújfalu* 44, 192, *Totújfalu* 192) esetében, amely a későbbi századokban szerkezeti változással *Tótfalu*-ra redukálódott, majd pedig névrészcserével *Tófalu*-ra.

Az előző (3.2.) alcsoport néhány adatához hasonlóan a többnevűség meglétét példázzák az *Újfalu* ~ *Nádújfalu* (*Nádújfalu* 40, *Ujfalu* 42, *Nadújfalu* 226) kétrészes településnevek. Közülük hivatalossá az utóbbi, testesebb és bonyolultabb szerkezetű lett.

Az áttekintett településnév-anyagban mindössze két olyan névegyedet fedezhetünk fel, amelyek a forrás tanúsága alapján az adott korszakban kétrészes (összesített) szerkezetű voltak, azóta viszont ellipszissel egyrészessé rövidültek: a *Karcagújszállás* (*Kartzag-Új-Szállás* 40 > *Karcag*) és a *Kolbászszek* (*Kolbaszszek* 40 > *Kolbász*).

A névállomány egyetlen tagja, amely egyébként áttetsző kétrészes szerkezetű, az azonosíthatósága miatt nem szerepelt a fenti alcsoportok egyikében sem, ez az *Újszállás* név (*Ujszállásiensem* 44), a leírás alapján valószínűleg *Újszász*-nak feleltethető meg.

A forrás adatai között elkülöníthető főbb szerkezeti típusok áttekintése után tehát összességében az tűnik ki, hogy a 18. század első felében a meghatározó kategóriát még az egyrészessé jelentették (164), amelyeket (néhány kivételt leszámítva) kizárólagosan csak ebben a formában használtak a kommunikáció mindegyik színterén.

3.4. A későbbi századok kétrészes magyar településneveiben oly gyakori bővítményi részek többnyire hiányoztak a Bél Mátyás adatközlőinek a névhasználatából, elsősorban sok, az újabb századokban összetett alakított név előtagjaként álló, a település viszonylagos helyzetére utaló (s ezáltal a nyelvi érintkezésben jól informáló) helynév. A vizsgált kevés tagot tartalmazó helységnévgyűjteményből is kiderül az újmagyar kori településnév-alkotás egyik jellemzője, az, hogy előtagként miféle nyelvi eszközöket használt föl (többnyire a mesterséges névalkotás) az újabb, összetett településnevek létrehozására. A tulajdonnevek közül az ismertebb települések, vizek, hegyek, megyék nevét.

A forrás adatainak a tanúsága szerint a 18. század eleji népi településnév-használatban nem kapcsolták még össze az *Eger* helynevet a *Bakta*, *Bocs*, *Csehi*, *Farmos*, *Lövő*, *Szalók*; a *Gyöngyös*-t a *Halász*, *Halmaj*, *Oroszi*, *Solymos*, *Tarján* (kivétel: a *Gyöngyöspata*, *Gyöngyöspüspöki*); a *Heves*-t az *Aranyos*, *Ugra*, *Vezekény* (kivéve: *Hevesmonostor*); a *Tarná*-t a *Bod*, *Lelesz*, *Méra*, *Örs*, *Szentmária*, *Zsadány*; a *Tizsá*-t az *Abád*, *Bura*, *Csege*, *Derzs*, *Földvár*, *Füred*, *Gyenda*, *Inoka*, *Kürt*, *Örs*, *Roff*, *Sas*, *Szentimre*, *Szőlős*, *Ug*, *Várkony* (kivétel: *Tiszabő*, *Tizsanána*, *Tizzapüspöki*, *Tizszaszalók*); a *Zagyvá*-t a *Rékas*, *Szentjakab*; a *Bükk*-öt a *Szék*, *Szenterzsébet*; a *Mátrá*-t a *Balla*, *Derecske*, *Mindszent*; a *Bor*-

sod-ot az *Ivánka* elsődleges településnevekkel. A jellegzetes előtagi helyzetű közszók közül hasonlóan hiányzik még a *Nagy-* a *Bátöny*, *Füged*, *Körü*, *Réde*; a *Fel(ső)* a *Debrő*, *Tárkány* (kivétel: *Felnémet*); a *Pusztá-* a *Csász*, *Szikszo*, *Tárkány*, *Tomaj*; az *Erdő-* a *Kövesd* (kivétel: *Erdőtelek*); a *Mező-* a *Tárkány*, *Túr*; a *Füzes-* az *Abony* elől. (A *Kis-* ellenben egyszer sem hiányzik, megjelenik viszont a *Kisköre*, *Kisújszállás* nevekben.)

Szembetűnő különbséget mutat két népnév, a *jász* és a *kun* hasonló helység-névi helyzetben. A *Jász-* többnyire nincs (még) ott bizonyos nevek bővítményi részeként, így a *Dózsa*, *Fényszaru*, *Jákóhalma*, *Alsószentgyörgy* elsődleges nevekhez még nem társították; a *Berény-*hez igen. A *Kun-* viszont csupán a *Gyalu*-hoz kapcsolódhatott később, a *Kunhegyes*, *Kunszentmárton*, *Kunszentmiklós* nevekben ellenben általános használatú lehetett.

4. A településnevek nyelvjárás-történeti tanulságai. A szorosabban vett névtani jellegzetességek mellett a helynévi szórványok egyéb nyelvi vonásokról is árulkodhatnak. Bár a Bél Mátyás-féle megyeleírásban viszonylag nem nagy számú településnév jelentkezik, azonban ennek ellenére néhány korabeli nyelvjárás, elsősorban hangtani jelenség felismerhető benne. Mint a régi írott források esetében általánosan, a vizsgált latin nyelvű kéziratban is nehezítik az efféle vizsgálatot a helyesírás és hangjelölés következetlenségei, megbízhatatlanságai, hiányosságai. Az utóbbiak miatt több esetben csupán valószínűsíthetjük némely nyelvjárás jelenség meglétét.

A bemutatott terület egyébként zömmel a palóc nyelvjárás régió közép-, déli és Eger vidéki csoportjával esik egybe, illetőleg az ezektől délre és keletre fekvő szomszédos határsávval (vö. Kiss Jenő 2001). Bél Mátyás helyi adatközlői is nagy valószínűséggel e régióból származó s ott élő személyek voltak, tehát a településnevek ejtésében is saját nyelvjárásuk használatát tükröztették vissza. A hangtani vonások közül legszembeütőbbben a fonémagyakoriságok, a fonémák előfordulásainak az eltérései mutatkoznak meg.

A magánhangzós jelenségek közül az *i*-zés nyomai bukkannak fel az Eger melletti *Tihamér*-nak a *Tyhamir* (122) és *Jászberény*-nek a *Jazberin* (44), *Jászberinium* (42), *Jazberinum* (198) formájú említésekor. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindkét településnév adatai között szerepel az *é*-ző alak is: *Tyhamér* (50), *Jászberénium* (44). Szintén zártabb magánhangzót, rövid *i*-t feltételezhetünk a *Túrkeve* végén ((*Turkevi*, 38) és a *Fedémes* első szótagjában (*Fidémes*, 224). Hasonló ejtést eredményezett a *-je* birtokos személyjel hangtani változatának a használata az *Istenmezeje* név végén: (*Isten mezei* (220), bár mai alakjában is előfordul (*Istenmezeje* 44, 224).

Az ellenkező jelenségre, a nyíltabb magánhangzó előfordulására is adódik példa a leírásban, az *o* helyén *a* áll az *Abony* (*Abany*, 188, 194; de *Abony* is, 52), a *Maconka* (*Maczanka* 40; de *Maczonka* is, 226), és a *Várkony* (*Varkany* 38; de: *Várkony* is, 176) nevekben. Az ellentéte, lényegében az *á* utáni *o*-zás mutatkozik a *Szakállas* helynév *Szkalos* (36), *Szakalos* (184) említéseiben.

Kérdés, mennyire valós ejtést tükröz a *Füred*-nek a *Föred* (36) és a *Körü*-nek a *Körö* (174) írott megfelelője. Ha az első valóságos, akkor ide tartozó adat. A második esetleg hosszú *ő*-vel a végén is hangozhatott, akkor pedig időtartamban is eltérnek. Csak a nyíltabb megfelelővel a végén fordul elő a *Martfű: Márffő* (184) alakban.

A labiális magánhangzóval szemben az illabiális párjának a használatára csupán egyetlen adat vonatkozhat: a *Gyüger* helyett álló *Gyikér* (40).

Magán- és mássalhangzós jelenséget egyaránt mutat két helynév. Az *-l* kiesésével együtt járó magánhangzónyúlást valószínűsíthetünk a *Bekölce* falunév *Beköcze* (50, 224) írásmódja mögött, *Bekőce* ejtést feltételezve (de: *Bekölcze* is, 28). A *Kompolt* mindegyik szövegbeli említése *Komput* (44, 192), második magánhangzója felső nyelvválásúvá záródott és feltehetőleg hosszú *ú*.

A mássalhangzós jelenségek közül legszembetűnőbb a nazális alveoláris *n*-nek és palatális párjának, az *ny*-nek a későbbi századok köznyelvi megfelelőjétől való eltérő használata, illetőleg váltakoztatása. Egyrészt a *Besenyő: Besenő* (188); a *Csány: Csán* (52) és *Csány* (216); a *Jászberény: Jazberin* (44), *Jász Berinium* (42), *Jászberénium* (44), *Jazberinum* (198); a *Tárkány*¹: *Tarkan* (50); a *Taskony: Taskon* (184), *Tasconem* (36), *Taskonum* (38), *Tasken* (38) és *Taskony* (36, 182); a *Varsány* pedig *Varsan* (38) és *Varsány* (184) formában szerepel. Másrészt a *Kunszentmárton: Kun Szent Mártony* (40) és *Kun Szent Márton* (40, 184); a *Szentistván: Szent Istvány* (36) és *Szent Istvan* (184); a *Szentiván: Szent-Ivány* (38) és *Szent Iván* (174), *Szent-Iván* (36) változatokkal fordul elő.

A palatalizáció más esetei közül teljesen bizonyosnak látszik a *Kál -ly*-os ejtése, hiszen minden előfordulásában az utóbbi hang betűjével jelölték: *Kály* (44, 192), *Kaly* (44, 52). Ugyanez vonatkozhat a *Csudabala* korabeli megfelelőjére is: *Csudaballya* (40).

5. A dolgozat vizsgálataiból igazolódni látszik az a bevezetőben említett vélemény, hogy régi írásbeliségünk forrásai több tudományág számára is lényeges ismereteket rejtjenek. Ezek közül Bél Mátyásnak a 18. század első feléből származó egyik latin nyelvű megyeírásából kigyűjtött magyar településneveket két szakterület (névtan és a dialektológia) oldaláról megvizsgálva egyrészt bebizonyosodott, hogy abban az időszakban még a későbbi kétrészes szerkezetű nevek döntő többsége is az eredetibb, egyszerűbb, egyrészes változatában élt, illetőleg a lokális viszonyokat jól ismerő személyek elsősorban azokat használták. Másrészt az is igazolódott, hogy a helyi adatközlők településnév-ejtésében nagy számban érvényesültek a regionális vagy a helyi nyelvjárás bizonyos (elsősorban a valószínűleg legjellemzőbb hangtani) sajátosságai.

Irodalom

Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest.

Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.* (FNESz.) Budapest.

Mező András 1982. *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Budapest.